

مفاخر میراث فرهنگی ایران ۶ رایت منصور
جشن نامه دکتر سید منصور سید سجادی

به کوشش شاهین آریامنش

به نام خداوند جان آفرین

مفاخر میراث فرهنگی ایران (۶)
رایت منصور
جشن نامهٔ دکتر سید منصور سید سجادی

به کوشش
دکتر شاهین آریامنش

۱۴۰۱

سرشناسه	: آریامنش، شاهین، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پدیدآور	: رایت منصور: جشن نامه دکتر سیدمنصور سیدسجادی / به کوشش شاهین آریامنش ؛ [برای] مرکز معرفی فرهنگی.
مشخصات نشر	: تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	: ۴۸۲ ص:، مصور، جدول.
شابک	: 978-622-5684-12-6
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
عنوان دیگر	: جشن نامه دکتر سیدمنصور سیدسجادی.
موضوع	: سیدسجادی، سیدمنصور، ۱۳۲۷ - - یادنامه‌ها
موضوع	: سیدسجادی، سیدمنصور، ۱۳۲۷ -
موضوع	: باستان‌شناسان - - ایران - - مرگ‌شناسانه
Archaeologists -- Iran -- Biography	
باستان‌شناسی -- مقاله‌ها و خطابه‌ها	
Archaeology -- Addresses, essays, lectures	
شناسه افزوده	: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری. مرکز معرفی فرهنگی
شناسه افزوده	: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
شناسه افزوده	: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
Tourism & Research Institute of Cultural Heritage	
رده بندی کنگره	: CC1۱۵
رده بندی دیویی	: ۱۰۹۲/۹۳۰
شماره کتاب‌شناسی ملی	: ۸۷۷۸۲۶۴
اطلاعات رکورد کتاب‌شناسی	: فیبا

مرکز معرفی فرهنگی و گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن

رایت منصور

مفاخر میراث فرهنگی ایران (۶)، رایت منصور، جشن نامه دکتر سیدمنصور سیدسجادی

به کوشش: شاهین آریامنش

عکس جلد: مدیا رحمانی

چاپ و صحافی: نقش

شمارگان: ۱۱۰۰ نسخه

چاپ اول: ۱۴۰۱

قیمت: ۱۸۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۵۶۸۴-۱۲-۶

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

تمام حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان امام خمینی، ابتدای خیابان سی تیر، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

تلفن: ۶۰-۶۶۷۳۶۴۵۲-۲۱ دورنگار: ۲۱-۶۶۷۳۶۷۸۸

تارنما: www.richt.ir رایانامه: cep@richt.ir

فروشگاه الکترونیکی کتاب: www.richtbook.ir

فهرست

- پیشگفتار ۷
- رایت منصور | شاهین آریامنش ۹
- آثار پژوهشی دکتر سید منصور سید سجادی ۱۱
- آثار باستانی دروازه آسیا (گزارش مقدماتی بررسی باستان‌شناختی شهرستان قصر شیرین) | علی هژبری ۴۳
- نگرشی بر گذر استقرار عشایر کوچ‌نشین دشت سرگچینه | مریم فتاحی پور و میثم گردی ۶۳
- عوامل مؤثر در شکل‌گیری و فروپاشی تمدن‌ها در سیستان | رضا مهرآفرین ۸۳
- شهرسوخته و نقش آن در شکل‌گیری فرهنگ بلخی-مروی | فرشید ایروانی قدیم و حامد طهماسبی زاوه ۱۰۱
- مطالعه تغییر و تحولات آداب و رسوم شهرسوخته براساس سنت تدفین | زهرا رجبیون ۱۱۳
- تفکیک جنسیتی کارگران دوه آغازیلامی در اواخر هزاره چهارم پیش از میلاد در ایران | روح‌الله یوسفی زشک، مرتضی حصارى، سعید باقى‌زاده و دنیا اعتمادى‌فر ۱۲۹
- مروری کلی بر ظرف بیکرک‌های گاو شهرسوخته | سعید پارسائیان ۱۴۷
- سیموروم، لولوبوم و گوتیوم؛ سرنخی جدید از حضور فرمانروایی بین‌النهرینی در پیرامون کوه بمو، ازگله-کرمانشاه | سجاد علی‌بیگی، شهرام علی‌یاری، جان مک‌گینیس و ناصر امینی‌خواه ۱۶۱
- پژوهشی بر پیکره‌های کامل دوران آشور نو | ایرج رضائی ۱۸۱

- تاریخ‌گذاری سنگ‌نگاره‌های سراوان (جنوب شرق ایران) بر پایه شواهد باستان‌شناختی | حسین مرادی، مجتبی سلطانی و حسین سرحدی دادیان
۲۱۳
- قبری از لور بالاجوق، ارومیه | بهروز خان‌محمدی و علی صدرائی
۲۳۵
- بررسی آثار معماری نویافته در دامنه تپه زیویه؛ کردستان آیا بنای خشتی زیویه یک مجموعه بزرگ‌تر است؟ | سیروان محمدی قصریان و علی هژبری
۲۴۹
- جایگاه الهه‌های اورارتویی در فرهنگ اورارتوها | مریم دارا
۲۶۵
- آتشکده ساسانی کلگه چرداول ایلام | علی نوراللهی
۲۸۳
- نظر برخی از باستان‌شناسان و محققان درباره دخمه‌گذاری به شیوه عرضه‌داشت در مقابل لاشخورها مهدی رهبر
۳۴۱
- یادداشت‌هایی درباره شرق ایران در دوره پس از هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان: ارزیابی جدید و اولیه درباره کاوش‌های ایزمئو در قلعه تپه و قلعه سام در سیستان | جولینو مارسکا، ترجمه آزاده آزادی‌نژاد
۳۷۳
- بازخوانی جغرافیای تاریخی و رویکرد مذهبی علویان زیدی تبرستان با استناد به منابع سکه‌شناسی مجید حاجی‌تبار
۳۸۳
- کاروانسرای نویافته جمال‌آباد ارومیه و بازبینی مسیر جاده ابریشم در آذربایجان غربی | بهروز خان‌محمدی و علی صدرائی
۴۰۷
- گزارش فصل سوم کاوش باستان‌شناختی محوطه کهنک شهرستان سریشه | محمد فرجامی و علی اصغر محمودی‌نسب
۴۲۵
- واکاوی کتیبه نویافته مسجد کرمانی (مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جام) | فرامرز صابرمقدم
۴۴۵

جایگاه الهه‌های اورارتویی در فرهنگ اورارتوها

مریم دارا

استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

چکیده

اورارتوها در سده‌های نهم تا ششم پم در نواحی اطراف دریاچه ارومیه، سوان و وان شاهی می‌کردند و جامعه‌ای مردسالار داشتند. بنابراین کم‌تر از زنان، ملکه‌ها و الهه‌های خود یاد کرده‌اند و اطلاعات و پژوهش‌های اندکی در این حوزه در دست است. به جز نام چند ملکه و گزارش‌هایی از کوچانده شدن زنان اسیر و چند پیکرک و تصویر منسوب به الهه‌ها و زنان درباری و خدمتکاران آنان بر فلزات اطلاعات دیگری در دست نیست. نگارنده در این نوشته بر آن است که بر جایگاه و اهمیت الهه‌های اورارتویی بر پایه متون و تصویرهای باقی مانده از اورارتوها پژوهش کند. مشخص شد که از اروبانی بیش از بقیه یاد شده است. به چند الهه نیز در کتیبه‌ها اشاره مختصری شده که بیشتر درباره تقدیم قربانی و نوع آن به الهه‌هاست نه خویشکاری آنان. همچنین تصویرسازی از الهه‌ها آن گونه که در بین‌النهرین و مصر رواج داشته صورت نمی‌گرفت.

واژه‌های کلیدی: اورارتو، مذهب، الهه، اروبانی.

مقدمه

جایگاه زنان در خاور نزدیک باستان ابهامات و پیچیدگی‌های بیشتری نسبت به مردان دارد. در بین‌النهرین زنان، حتی در دربار، زیر سایه مردان می‌زیستند اما گاه استقلال‌های مالی و سیاسی از

سوی شاهان به آنان اعطا می‌شد. زنان خاندان سلطنتی حتی می‌توانستند با حکم شاه کاهنه اعظم شوند و ملکه‌ها و مادران شاه‌ها نقش سیاسی قدرتمندی در صورت موافقت شاه داشتند. گاهی نیز در بین‌النهرین ملکه‌ها اجازه داشتند در زمان غیبت شاه و حضور او در میدان جنگ کنترل اوضاع را به دست گیرند و مادران شاهزاده‌ها در به سلطنت رسیدن پسرانشان نقش مهمی داشتند. زنان درباری در بین‌النهرین هدایایی به معابد و خدایان تقدیم می‌کردند که معمولاً هم‌تراز با هدایای شاهان بود. شاهدخت‌ها نیز در خاور نزدیک معمولاً وسیله‌ای برای قدرتمند شدن جایگاه شاه و جانشینانش بودند و ازدواج شاه‌دخت‌ها با شاهان و شاهزادگان از مصر تا شرق ایران ثبت شده است (Melville, 2005: 219-228).

کشاورزی و باروری در خاور نزدیک باستان اهمیت فراوان داشت و این اهمیت وارد مذهب و آیین‌های بین‌النهرینی شد (Black, 1992: 81). توجه انسان به افزایش تولید و کشاورزی و دامداری و گسترش خانواده نقش مهم «ایزدبانو یا الهه مادر» یا «مادر-الهه» را در اساطیر و آیین‌های آنجا ایجاد کرد (گری، ۱۳۷۸: ۲۹). برخی ایزدبانوان از آغاز هزاره دوم پم پایگاه مهمی در مذهب سومر یافتند (وارنر، ۱۳۸۶: ۱۹۰) اما، به‌طورکلی الهه‌ها به‌ندرت قدرت فراوان داشتند و اکثر آن‌ها همسر سایر خدایان بودند (Leick, 2003: 103). البته، شواهد و پیکره‌های کشف‌شده از دوران پارینه‌سنگی به بعد مشخص کرد که آیین پرستش مادر کبیر یا ایزدبانوی بزرگ همواره وجود داشته است. همچنین ایزدبانوی بزرگ دارای شخصیت چندوجهی است و به همین دلیل خویشکاری‌های متعدد دارد. این الهه در فرهنگ‌ها و تمدن‌های گوناگون با نام‌های متفاوتی شناخته می‌شود مانند ایشتر (بابلی)، ایزیس (مصری)، کالی (هندی). در ایران، آناهیتا ایزدبانوی بزرگ است و مسئول باروری و سرچشمه همه آب‌هاست (عسگری، ۱۳۸۶: ۱۴۱). در عیلام نقش پررنگ پینیکیر و کیریریشا نشانه مادرسالاری میان آنان است. حتی پینیکیر پیش از هومبان ذکر شده است (صراف، ۱۳۸۷: ۷، ۵۲). در واقع اهمیت الهه‌های ایلامی در هزاره سوم پم به‌عنوان مادر-الهه قابل توجه است. اما، در هزاره دوم در عیلام به‌تدریج مادرسالاری جای خود را به پدرسالاری سپرد و هومبان مهم‌تر شد (هینتس، ۱۳۸۷: ۵۴).

اورارتوها، که از قرن نهم پم به مدت حدود سه سده بر نواحی میان سه دریاچه وان ترکیه، سوان ارمنستان و ارومیه و همچنین مناطق اطراف آن‌ها حکومت کردند جامعه‌ای مردسالار داشتند و جنگ و صنعتگری و قدرت فیزیکی و مردانه اهمیت بیشتری در این جامعه داشت (Çavuşoğlu et al, 2014: 235; Seidl, 2004: 143). بنابراین اطلاعات کمتری درباره زنان اورارتویی نسبت به

مردان اورارتویی در دست است. همچنین به دلیل کمبود تنوع در ژانرهای کتیبه‌های اورارتویی از زن‌های آنان اطلاعات اندکی در دست است. گاهی تصاویری از الهه‌ها، زنان درباری یا شاغل در دربار می‌توانند اطلاعاتی دربارهٔ پوشش، جایگاه اجتماعی، شغل و زندگی زنان اورارتویی ارائه کنند (Kellner, 1991b: 60). زنان درباری و شاهدخت‌های اورارتویی به‌عنوان همسران شاهان و شاهزادگان یا تضمین‌کنندهٔ صلح و اتحاد به سایر مناطق فرستاده می‌شدند و همچنین شاهان اورارتویی از سایر مناطق همسر می‌گزیدند. به‌طور مثال آشوربانیپال دختر خود را به زنی به ساردوری سوم داد و این در تبتی از آشوربانیپال ذکر شده است (Grekyan, 2008: 292-309). تصاویری از زنان اورارتویی بر کمربندها (Kellner, 1991a)، مدالیون‌ها و پلاک‌های فلزی ایجاد شده‌اند. از تدفین‌های زنان اورارتویی نیز اطلاعاتی می‌توان به دست آورد. مثلاً در قبوری که زیورآلات و اشیاء گرانبهاتری به‌دست آمده می‌توان تدفین را متعلق به زنی از طبقات بالای جامعه دانست و بالعکس (Çavuşoglu, et al, 2014: 257). همچنین از روی این اشیاء می‌توان بر فرهنگ این زنان پژوهش کرد.

در کتیبه‌های اورارتویی از زنانی که اورارتوها اسیر می‌کردند و از جایی به جای دیگر کوچ می‌دادند بسیار یاد شده است (Salvini, 2008). اما، از نام زن‌های اورارتویی، به‌جز دو ملکه، اطلاعات دیگری در دست نیست. این دو بانوی درباری یکی همسر مینوا و دیگری همسر روسای دوم هستند. تریری^۱ را از روی سنگ‌نبشته‌ای که متن آن حاکی از مالکیت یک تاکستان است می‌شناسیم. این تاکستان متعلق به این ملکه بود و در مسیر کانالی قرار داشت که همسرش، مینوا، ساخته بود (Çavuşoglu, et al, 2014: 257). نام همسر روسا دوم، قاقولی^۲ نیز بر میله‌ای با روکش طلائی به طول حدود ۲۰ سانتی‌متر با کاربری ناشناخته در موزهٔ وان نقش شده است. بر میله این گونه نوشته شده است: «(دارایی^۳) بانو قاقولی ملکه» (Salvini, 2012: B 12 A-1). همچنین لوحی گلی از کارمیربلور به‌دست آمده که در آن از همسر نانوایی به نام مویدی^۴ یاد و در

^۱ Ta-ri-ri-a

^۲ qa-qu-li

^۳. این واژه ta-na-si است و روی شمعدانی هم آمده ولی چون «این (i-ni)» نیامده نه معنی شمعدان می‌دهد نه به معنی میله است. بنابراین با احتمال «دارایی» ترجمه شده است.

^۴. mmu-i-da-a-I (Salvini, 2012: CT Kb-3 Ro)

کتیبه‌ای از خبخو^۱ به زنی، به احتمال اورارتویی، بر تخت سلطنت خبخو اشاره شده است (Grekyan, 2008: 300; Çavuşoglu, et al, 2014: 340).

تاکنون پژوهش‌های بسیار اندکی درباره الهه‌ها و زنان اورارتویی انجام شده است (Grekyan, 2008; Çavuşoglu, et al, 2010; Çavuşoglu, et al, 2014; Çilingiroğlu and Salvini, 2012; Çevik, 2012). از روی متون می‌توان دید که الهه‌های اورارتویی بسیار کم‌تر از خدایان آن‌ها مورد توجه قرار داشتند. از میان الهه‌های اورارتویی که شناسایی شده‌اند خویشکاری تعداد اندکی حدس زده شده و در متون به الهه آروبانی بیش از سایر الهه‌ها اشاره شده است. در این نوشته الهه‌های اورارتویی بررسی می‌شوند و پژوهش درباره زنان اورارتویی فرصتی دیگر می‌طلبد. بنا بر این در این نوشته درآمدی بر مذهب اورارتوها آورده می‌شود و سپس بر ذکر نام یا نقوش منسوب به الهه‌ها تأکید می‌گردد تا نقش و اهمیت آن‌ها نزد اورارتوها مشخص شود.

درآمدی بر مذهب اورارتوها

برای شناسایی مذهب اورارتوها می‌توان بر متون آشوری‌ها و اورارتویی و نقوش روی آثار به جای مانده از آن‌ها پژوهش کرد، اما متون مذهبی به دست آمده از آن‌ها بسیار کم است. در متون اورارتویی فقط نام برخی خدایان و قربانی‌های تقدیم‌شده به آنان آمده است و معمولاً به جزئیات خویشکاری خدایان و شرح آیین‌های مربوط به آن‌ها اشاره‌ای نشده است. اسطوره‌ها، ادعیه و اوراد جادویی اورارتویی نیز کاملاً ناشناخته هستند.

کتیبه‌های میخی اورارتویی معمولاً در سطرهای اولیه جملاتی در ستایش خدایان دارند، ولی در بیشتر مواقع این ستایش‌ها مخصوص خالدی،^۲ بزرگ‌ترین خدای ایزدستان (پانتئون) اورارتویی و رب‌النوع جنگ و پیروزی (تصویر ۱)،^۳ و گاهی همراه با نام دو خدای اصلی دیگر اورارتوها، یعنی

۱. Ḫabḫu

به احتمال نام شهری در شمال آشور یا ناحیه ای در نزدیکی موصلیر یا منطقه‌ای کوهستانی در مرز آشور و اورارتو

Bryce, 2009: 268-269

۲. Ḫaldi

۳. خالدی در اولین نوشته‌های اورارتویی خدای خدایان نبوده و این مقام را بعدها به دلایل سیاسی کسب کرده است (Eph'al, 1982; de Bruijn et al, 2003: 133; Fales, 1999: 116-121). و در واقع ایشپوینی (ح. ۸۳۰-۸۲۰ پم) هنگام تثبیت و گسترش قدرت خود خالدی را به صدر خدایان مجمع خدایان اورارتوها برد (سالوینی، ۱۳۸۹: ۲۹). خالدی خدای محلی اورارتویی نبود و مردمان مناطق تازه فتح‌شده اورارتوها مجبور به پرستش خالدی بودند (Grekyan, 2006: 150).

تیشبا،^۱ خدای رعد و طوفان و آب و هوا (تصویر ۲) و شیوینی،^۲ رب النوع خورشید (تصویر ۳)، است (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۳۰۳، ۳۱۳). در واقع در ایزدستان اورارتویی هیچ خدایی به منزلت و اهمیت خالدی نمی‌رسد و کتیبه‌ها یا فقط به او تقدیم می‌شدند یا او را در ابتدای فهرست دیگر خدایان یاد می‌کردند. البته مواردی نیز مانند استل یدیکلیسه^۳ (Salvini, 2008: A 5-81, § 1) فقط به تیشبا تقدیم شده است (Salvini, 2008: A 5-81, § 1). سه خدای خالدی، تیشبا و شیوینی نزد اورارتوها از چنان ارزشی برخوردار بودند که بیشتر اوقات از این سه در کنار هم یا خالدی به تنهایی یاد می‌شده است؛ مانند استل سورب‌پاگوس در نزدیکی وان (Salvini, 2008: A 9-1 Ro, 21). در نفرین‌های پایانی کتیبه‌های اورارتویی نیز همواره تثلیث خالدی به همراهی خدای طوفان و خورشید و گاهی به یاری بقیه خدایان یاد شده است. نمونه‌هایی از این نفرین‌ها که در آن‌ها خواسته شده نابودکننده آن اثر به کمک این خدایان از بین برود بسیار زیاد است از جمله کتیبه استل کلشین ایران در موزه ارومیه (دارا، ۱۳۹۶: ۴۲) و جوان‌قلعه (دارا، ۱۳۹۶: ۷۴) البته این گونه تثلیث قدرت خدایان در میان سایر فرهنگ‌ها نیز دیده می‌شود.^۴

برخی اطلاعات مذهبی از طریق تاقچه‌ها یا دروازه‌های صخره‌ای اورارتویی به دست آمده است. این تاقچه‌ها حاشیه‌هایی به دور خود داشتند که آن‌ها را شبیه دروازه می‌کرد. در زمان اورارتویی‌ها این درها به نام «در خالدی» خوانده می‌شدند که معروف‌ترین آن‌ها مهرکاپیسی،^۵ در شرق وان، است

¹ Teišeba

² Šivini

³ Yedikilise

^۴ . نک به مقاله مؤلف با عنوان «تثلیث قدرت خدایان اورارتویی: خالدی، تیشبا، شیوینی». در میان اقوام باستانی گاه دیده می‌شود که سه رب النوع بیش از دیگر خدایان محبوبیت و قدرت داشتند. این موضوع در بین‌النهرین مشهودتر است. در دوره اکد خدای ان (آسمان) و الهه اینانا یا ایشر (الهه جنگ و شهوت) و نانا (سین یا ماه) تثلیث داشتند (لیک، ۱۳۸۹: ۱۶۹). در بابل خدای ان، انلیل (سرنوشت) و انا (آب‌ها) قدرت و محبوبیت فراوان داشتند (وارنر، ۱۳۸۶: ۱۸۹) از سویی در بابل مثلث خدایان قدرتمند دیگری که شامل خدایان نجومی بودند وجود داشت که ان و سُمَش (خورشید) و نانا در آن تثلیث بودند (دورانت، ج ۱، ۱۳۸۲: ۲۷۷). تثلیث خدایان قدرتمند دیگری نیز از خدایان نجومی شناخته شده است که خدایان سین، شمش و ایشر در دوره‌های متأخر را شامل می‌شد (ژیران و دیگران، ۱۳۸۶: ۴۶). نزد آشوری‌ها نیز آشور (خدای ملی) و انلیل و ایشر سه خدای برتر بودند؛ به ویژه در کتیبه‌های شاهی رسمی و فهرست خدایان (لیک، ۱۳۸۹: ۱۶). همچنین در باورهای مربوط به مرگ در میان ایلامی‌ها، این‌شوشینک (خدای شوش و شاهی) و دو الهه زیردستش، ایشنیکرب و لاگامال، تثلیث قدرت جهان پس از مرگ را داشتند که ارواح مردگان را قضاوت می‌کردند (Vallat, 1998: 339-340). تثلیث قدرتمند دیگری نیز مربوط به خدایان عیلام شناسایی شده است؛ تثلیث هومیان (خدای بزرگ)، این‌شوشینک و کیریریشا. در ایلام این‌شوشینک همراه انا و انزگ نیز تثلیثی را تشکیل می‌دادند.

⁵ Meher Kapisi

(Belli, 2003-2004: 106). فهرست خدایان اورارتویی در مهرکاپیسی آورده شده است و این اولین سند و فهرست و اطلاعات درباره خدایان، آیین‌ها، مناسک و باورهای مربوط به آن‌ها در آناتولی شرقی است (Belli, 2003-2004: 105-110) (تصویر ۴) و در ادامه به آن پرداخته می‌شود. البته، مطمئن نیستیم این فهرست کامل خدایان اورارتویی باشد. در این فهرست بیشترین تعداد قربانی برای سه خدای خالدی، تیشبا و شیوینی است. بقیه خدایان کمتر از این سه قربانی دریافت می‌کنند. پس از پایان حکومت اورارتوها بسیاری از خدایان و آیین‌هایشان ناپدید شدند (Çilingiroğlu, 2011: 188-201).

در میان تصاویری که اورارتوها از خدایان بر جا گذاشته‌اند تنوع چندانی به چشم نمی‌خورد و بیشتر خالدی و تیشبا تصویر می‌شدند. اما در این میان بر سپر برنزی در معبد خالدی در قلعه انزاف علیا تصویر ۱۲ خدای اورارتویی با سلاح‌ها، نمادها و گاه حیوانات مخصوصشان به تصویر درآمده‌اند (تصویر ۵) (Belli, 2003-2004: 111). در این تصویر ابتدا خالدی و سپس تیشبا و شیوینی و در ادامه نیز خدایان دیگر مانند هوتوئینی، تورنی، اوا، نلینی، آرسیمل، آنپش، دیدوآینی و شلاردی نقش شده‌اند که به جز سه خدای اصلی، از بقیه سند تصویری دیگری در دست نیست (Çilingiroğlu, 2011: 113).

الهه‌های اورارتویی

براساس کتیبه اورارتویی مهرکاپیسی در سرزمین اورارتو تعداد خدایان بسیاری پرستش می‌شدند و سلسله‌مراتب داشتند و مظاهر طبیعی مانند کوه‌ها، غارها، دریاچه‌ها، رودها و مناطق جغرافیای را نیز شامل می‌شدند. اما، در کتیبه‌ها معمولاً فقط خدایان انگشت‌شماری همواره یاد و تکرار می‌شدند که در بالا به مهم‌ترین آنان اشاره شد. رب‌النوع‌های اورارتویی همراه با تعداد قربانی‌هایی که باید به آنان تقدیم شود در کتیبه مهرکاپیسی ذکر شده‌اند. البته خدایان دیگری نیز از روی سایر کتیبه‌ها شناخته شده‌اند که نامی از آنان در مهرکاپیسی برده نشده است مانند خدای معبد اربونی (ساخته شده توسط آرگیشتی اول) و خدای کوهستان ایدورا^۱ که در آیانیس مقدس بود (Sagona and Zimansky, 2009: 343). البته خدایی با ضبط ایورش^۲ نیز وجود دارد که خدای برکت است. بسیاری از خدایان نیز که در مهرکاپیسی یاد شده‌اند در هیچ کتیبه دیگری حضور ندارند و شناسایی نشدند.

¹ Eidura

² Ivarša

در ذکر نام الهه‌ها نشانه‌ تعریف با خدایان تفاوتی ندارد و همگی با شناسه^D یا همان DINGIR شناسایی می‌شوند. اما، واژه اورارتویی معادل الهه *Pi-nu-a-na-ú-e* است. بنابراین چون مقابل نام الهه‌ها نمادی که مؤنث بودن آنان را نشان دهد وجود ندارد در فهرست قربانی برای خدایان اورارتویی شاید بتوان جنسیت خدایان را از روی نوع قربانی آن حدس زد که گاو نر برای خدایان و گاو ماده برای الهه‌ها قربانی می‌شدند (Frankel, 1979: 29). در کتیبه اورارتویی آیانیس فقط گوسفند به الهه‌ها تقدیم شده اما در مهرکاپیسی گاو ماده برای همان الهه پیشکش شده است (Harutyunyan, 2009: 91). البته در کتیبه‌های دیگری نیز مانند آیانیس (Salvini, 2001: 259) نیز به قربانی برای خدایان اشاره شده است.

شانزده رب‌النوع انتهای فهرست کتیبه مهرکاپیسی مؤنث هستند و این را از روی قربانی گاو ماده یا مقامشان در انتهای فهرست خدایان تشخیص داده‌اند. بنابراین اگر همه الهه‌های اورارتویی نیز در این کتیبه یاد نشده باشند حداقل ۱۶ الهه نزد آن‌ها محترم بودند. در فهرست خدایان، خالدی بالاترین مقام را دارد و قربانی‌های بیشتری به وی اختصاص یافته و اولین الهه آن نیز اروبانی (همسر خالدی) است که پس از نام خدایان یاد شده است. در اینجا به منظور جلوگیری از اطاله کلام فقط نام الهه‌ها و قربانی‌های پیشکش شده به هر کدام ذکر می‌شود: (به اروبانی^۱ گاو ماده و ۱ گوسفند، بابا^۱ گاو ماده و ۱ گوسفند، توشپونا^۲ گاو ماده و ۱ گوسفند، آنوی^۳ گاو ماده، آئی^۴ (الهه‌کشور آئی) ۱ گاو ماده، سردی^۱ گاو ماده، صینوئیردی^۲ گوسفند، ایپخری^۲ گوسفند، بارصی^۱ گوسفند، سیلی^۱ گوسفند، آرع^۱ گوسفند، آدی^۱ گوسفند، اوی^۱ گوسفند، آیننو^۴ گوسفند، آردی^{۱۳} ۲ گوسفند، اینوننو^{۱۴} ۱۷ گوسفند (Salvini, 2008: A 3-1).

¹ Arubaini

² Tušpuea

³ Aui

⁴ Aia

⁵ Šinuiardi

⁶ Ipḫari

⁷ Baršia

⁸ Silia

⁹ Ar'a

¹⁰ Adia

¹¹ Uia

¹² Ainau

¹³ Ardi

¹⁴ Inuanau

در بارهٔ تصویرسازی اورارتوها از زنان یا الهه‌ها باید گفت که پیکرکها و تصاویری از زنانی نشسته بر تخت در حالی که زنان دیگری در برابرشان با احترام ایستاده‌اند (تصویر ۶ الف) را پژوهشگران گاهی به الهه‌ها و بالاخص اروبانی (Çavuşoglu, 2014: 252; Seidl, 2014: pl. 38 a-c) و گاهی به ملکه‌ها (Çevik, 2012: 70) منسوب کرده‌اند. این تصاویر بر کمربندها، مدالیون‌ها و الواح فلزی نقش شده‌اند. زنان بلندمرتبهٔ تصویرشده توسط اورارتوها معمولاً لباس بلند با نقش‌های هندسی بر تن و سرپوشی بلند بر سر دارند (تصویر ۷ الف) (Seidl, 2004: 191). این زن‌ها گاهی همراه با خدمتکار، ندیمه یا کارکنان خود تصویر می‌شوند که از روی لباس غیر مزین و بدون سرپوش قابل تشخیص هستند (Çavuşoglu, 2014: 252). زنان رده‌بالا یا بر تختی نشسته‌اند و دیگران به آن‌ها خدمت می‌کنند (تصویر ۷ ب) یا خود در برابر مقامی بالاتر یا رب‌النوعی نقش شده‌اند که می‌تواند مذکر (تصویر ۸) یا مؤنث باشد. در صحنه‌هایی بر کمربندها زنانی در حال تمیزکردن، حمل سایه‌بان یا هدایا، بافندگی، آماده‌سازی بستر و نوازندگی دیده می‌شود و بعد زنی در حالی که بر تخت نشسته یا زنانی در خدمتش هستند تصویر شده است (Kellner, 1991a; Kellner, 1991b) و کاملاً از ترکیب‌بندی صحنه‌ها مشخص است که صحنه‌ای درباری یا اشرافی را به تصویر کشیده‌اند نه صحنه‌ای آیینی و در حضور الهه. البته، از آن‌رو که الهه‌ها، ملکه‌ها، شاهدخت‌ها و رده‌های بالای اجتماعی با سر پوشیده و لباس‌های مشابه تصویر می‌شدند ممکن است شناسایی و تشخیص تصاویر مشکل و چالش‌برانگیز باشد (Darga, 2011: 248-249). در واقع در صحنه‌های تصویرشده بر اشیاء فلزی گاهی صحنه‌های ضیافتی و جشن‌هایی با حضور زنان دیده می‌شود. همچنین بر اشیاء فلزی مانند کمربندها (Merhav, 1991a: 227, fig. 6.3; Merhav, 1991b: 249, fig. 1.4-1.5)، آویزها، مدالیون‌ها (Kellner, 1991b: 246-247, fig. 1.4-1.5) و پلاک‌های تقدیمی^۱ صحنه‌هایی نقش شده است که زنی بر تخت نشسته و جامی در دست (یا در دو دست) دارد و میزی در برابر اوست که معمولاً هلالی بزرگ و رو به بالا بر آن است (تصویر ۶ ب). معمولاً خدمتکارانی نیز به این زن خدمت می‌کنند و گاهی صحنه‌های کناری نیز خدمتکاران را در حال کار نشان می‌دهند. بنابراین این صحنه‌ها کاملاً مادی و نشان‌گر زنی از طبقهٔ بالای اجتماعی یا دربار هستند که دیگر زنان به او خدمت می‌کنند و نیازی نیست تعبیر به الهه شوند.

^۱ در این مورد اخیر زنی بر تخت نشسته و جام در دست دارد و دو خدمتکار در مقابل او هستند در حالی که پشت سر او تصویر برج و بالای سرش نمادهای معماری و کنگره‌مانند نقش شده‌اند (Merhav, 1991b: 249, fig. 2.3) (تصویر ۱۲).

اما صحنه‌هایی که تفسیر آن‌ها پیچیده‌تر یا چالش‌برانگیزتر هست نیز وجود دارند. در صحنه‌هایی بر برخی آثار فلزی شخصیت یا رب‌النوعی ایستاده یا نشسته بر تخت (Kellner, 1991b: 164) یا ایستاده بر حیوانی مانند شیر (تصویر ۹) (Merhav, 1991c: 176) یا گاو نر (Kellner, 1991b: 164) دیده می‌شوند درحالی‌که پرستشگر یا شخصی (مرد یا زن) در حالت احترام در برابر اوست. معمولاً اولی را رب‌النوع و دومی را شاه یا ملکه در برابر این رب‌النوع تفسیر کرده‌اند. گاهی نیز فردی با بزبی برای پیشکش نقش شده است (تصویر ۸) (Mehrav, 1991c: 176; Kellner, 1991b: 164). این صحنه را معمولاً بر روی پلاک‌های تقدیمی، آویزهای گردن به شکل هلالی بزرگ و مدالیون‌ها از جنس طلا، نقره و مفرغ می‌توان دید. گاهی نیز دو زن در برابر هم به شکل ایستاده نقش شده‌اند (Kellner, 1991c: 289, fig. 4a) که یکی به احتمال رب‌النوع (Kellner, 1991c: 292, fig. 3) یا زنی با مقام بالاتر است. گاهی نیز زن در حالت احترام درفشی به دست گرفته (تصویر ۹) یا دستانش رو به بالاست (تصویر ۱۰) (Kellner, 1991c: 292, fig. 2). در این گونه صحنه‌ها حکم دادن به الهه بودن یکی از زنان کاری بس دشوار است و شاید يك زن درباری یا شاهدختی در برابر ملکه تصویر شده باشد.

اروبانی (در ضبط اورارتویی) یا بگرتو^۱ (در ضبط آشوری) همسر خالیدی و مادر الهه باروری، هنر و صنایع تعبیر شده است (Grekyan, 2006: 162). اروبانی در کتیبه‌ها با ضبط‌های مختلف آورده شده است؛ مانند *D'a-ru-ba-ni*، *Dú-a-ru-na-ni*، *D'a-ru-ba-i-ni*. شاه آشور به هنگام فتح موصصیر از گنجینه آنجا سخن می‌گوید و از خالیدی و بگرتو یاد می‌کند (Luckenbill, 1927: 94-97). اما، در کتیبه‌های اورارتویی معمولاً نام اروبانی همراه به قربانی‌هایی که به وی تقدیم شده یاد می‌شود نه با خویشکاری وی. در کتیبه ایلانداق نخجوان يك گاو ماده برای همسر خالیدی تقدیم شده است (André-Salvini and Salvini, 1999: 274). از ایشپوئینی در یشیلا لیچ سنگ‌نبشته‌ای به دست آمده است که به اروبانی يك گاو تقدیم شده است (Salvini, 2008: A 3-2, § 10). همچنین در زمان آرگیشتی دوم بر استل چلبی‌باغی اروبانی به گوسفند دریافت کرده است (Salvini, 2008: A 11-1 Vo, § 29). در زمان روسا دوم بر دیوار معبد آیانیس ذکر شده که يك گاو ماده (Salvini, 2008: 12-1 I, § 10) به این الهه تقدیم می‌شود. بر سنگ‌نبشته‌ای از کارمیر بلور از همین شاه گفته شده که معبدی برای خالیدی و اروبانی ساخته شده (Salvini, 2008: A 12-2 II, § 4) و ذکر شده که يك گاو قربانی باید به اروبانی پیشکش شود

¹ Bagbartu

(Salvini, 2008: A 12-2 I, § 11). همچنین از روسا دوم سنگ‌نبشته‌ای در ارماویر به‌دست آمده که در آنجا باید يك گوسفند قربانی به این الهه تقدیم شود (Salvini, 2008: A 12-3, § 4). در زمان روسا سوم در استل کشیش گل گفته شده که يك گوسفند باید برای اروبانی آورده شود (Salvini, 2012: 192, CB). روی گویی از آیانیس (Salvini, 2008: A 14-1 Vo, § 18). (ay-392) اوزانی نوشته شده و نام اروبانی نیز به شکل *D'a-ru-ba* آورده شده است.

همان‌گونه که پیشتر نیز ذکر گردید تصاویر زنان اورارتویی را گاه به اروبانی تفسیر کرده‌اند (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۳۱۳) که البته هیچ مدرک مستدلی که حاکی از اروبانی بودن این تصاویر باشد در دست نیست چون کتیبه‌ای که این موضوع را ثابت کند در کنار این تصاویر با نام اروبانی بر آن قرائت یا دیده نشده است. همچنین پیکرک زنی در موزه ایروان را منسوب به اروبانی دانسته‌اند چون همان لباس بلند و منقوش به نقوش هندسی و سرپوش بلند را بر سر را دارد (تصویر ۱۱) و در حالت نشسته است و گردن‌آویزی با مهره‌ها بسیار نیز بر گردن دارد در حالی که شمایل حیوانی از آن آویزان است (Zahlhaas, 1991: 186-188). اما، از اروبانی بودن این پیکرک نیز مدرک مستدلی در دست نیست.

تصاویری که به اروبانی منسوب است را معمولاً با بیشتر بین‌النهرینی مقایسه می‌کنند. اما، شمایل‌نگاری آن‌ها متفاوت است. به نظر ترمارتیروسو (Ter-Martirosov, 2009: 141) اروبانی قابل سنجش با بیشتر و ورونه است البته شواهدی ارائه نکرده است. بیشتر اکدی^۱ یا اینانا سومری^۲ مهم‌ترین الهه بین‌النهرین باستان، در تمام دوره‌ها بود (Black, 1992: 108). او الهه مادر یا مادر-الهه، بخشنده گیاهان و رویدنی‌ها، نازل‌کننده باران، آفریننده حیوانات، ایزدبانوی عشق و میل جنسی و زناشویی و خوی مادری است (لیک، ۱۳۸۹: ۷۸). بیشتر در اسطوره‌ها ناآرام و جاه-طلب توصیف شده و ایزدبانوی زیبایی، موحد و اغواگر است (وارنر، ۱۳۸۶: ۲۳۳). او همچنین الهه جنگ است و خشونت و شهوت پس از قدرت از نشانه‌های اوست و الهه در کنار شاهان مورد علاقه‌اش در هنگام جنگ می‌ایستد (Black, 1992: 108-109). او را همان سیاره ونوس نیز می‌دانند (Bienkowski, 2000: 156). نماد ستاره هشت‌پر، علامت اومگا، روزت (Black, 1992: 146-157) گل سرخ (لیک، ۱۳۸۹: ۲۶۹) از نمادهای بیشتر است. در بسیاری از نگاره‌ها بیشتر را سوار بر شیر نشان داده‌اند (وارنر، ۱۳۸۶: ۲۲۲). الهه اورارتویی ساردی را نیز گرکیان

¹ Ištar/Eštar

² Inanna

(Grekyan, 2006: 162) مشابه ایستر می داند و نام او یک بار بر سنگ نبشته روسا در معبد آیانیس ذکر شده که یک گوسفند باید به او تقدیم شود (Salvini, 2008: A 12-1 II, § 1). اما، الهه‌های اورارتویی به این میزان و با این گونه شمایل‌نگاری تصویر نشده‌اند.

الهه اورارتویی بابا را نیز همسر تیشبا و توشپونا را همسر شیوینی یا الهه غروب می‌دانند (Grekyan, 2006: 163). توشپونا^۱ یا توشپونی^۲ یک بار بر دیوارنبشته معبد آیانیس از روسا دوم نام برده شده است که باید یک گوسفند به عنوان قربانی دریافت کند (Salvini, 2008: A 12-1 II, § 2). همچنین اینوانی^۳ الهه‌ای است که آرگیشتی دوم بر استل چلبی باغی با پیشکش یک گوسفند از او یاد کرده (Salvini, 2008: A 11-1 Vo, § 31) و در زمان روسا دوم نیز در دیوارنبشته معبد آیانیس با تقدیم یک گوسفند یاد شده است (Salvini, 2008: 12-1 II, § 1-2). الهه‌ای نیز در زمان روسا بر دیوارنبشته معبد آیانیس با تقدیم یک گوسفند نام برده شده است (Salvini, 2008: 12-1 II, § 1). آدی نیز بر همین کتیبه یاد شده که باید یک گوسفند دریافت کند (Salvini, 2008: 12-1 II, § 1-2).

برآیند

الهه‌ها نزد اورارتوها جایگاه پایین‌تری داشتند. از میان همه الهه‌های اورارتویی اروبانی بیشتر از بقیه یاد شده که به احتمال به دلیل جایگاه والای همسرش خالدی است. با این حال تعداد کتیبه‌هایی که در آن‌ها از اروبانی یاد شده بسیار اندک است. در کتیبه مهرکاپیسی اولین الهه‌ای که پس از فهرست بلندبالای رب‌النوع‌های مذکر یاد شده اروبانی است و بقیه الهه‌ها در تعداد بسیار کمتر از مذکرها یعنی فقط شانزده الهه یاد شده‌اند. از الهه‌ها در کتیبه‌های اورارتویی دیگر نشانه‌های بسیار کمتری می‌یابیم؛ بابا، توشپونا، اینوانی، آدی و سردی به ندرت در کتیبه‌ها دیده شده‌اند. البته، ممکن است همان گونه که در مهرکاپیسی از تعدادی از خدایان یاد نشده از الهه‌هایی نیز یادی به میان نیامده باشد. اما، حتی اگر چنین باشد تعداد الهه‌ها باز بسیار کمتر از خدایان است. بنابراین حداقل شانزده الهه نزد اورارتوها محترم بودند. اما، جایگاهشان پایین‌تر از خدایان بود.

در تصاویر نیز هیچ یک از الهه‌ها دیده نمی‌شوند به جز تصاویر و پیکرک‌هایی منسوب به اروبانی که در آن‌ها هم ادله محکمی برای نسبت دادن این تصاویر به اروبانی وجود ندارد و فقط به دلیل لباس

¹ Dtušpuea

² Dtušpuni

³ Inuanau/Inuani

و سرپوشیده‌آنهاست که این تصاویر را مربوط به مهم‌ترین الهه اورارتویی دانسته‌اند. حتی تصاویر زنانی که بر تخت نشسته‌اند یا شخصی برای احترام نزدشان آمده را شاید بتوان تصاویر ملکه‌ها یا زنان رده بالای اجتماعی دانست. مگر آن تصاویری که فردی با بز یا پیشکشی برای ادای احترام به خدا یا الهه‌ای آمده باشد که در آنها نیز اروبانی بودن آن رب النوع مشخص نیست. بنابراین تصویرسازی اورارتوها از الهه‌هایشان به‌هیچ‌وجه به پای بین‌النهرینی‌ها و مصریان و احترام و جایگاه الهه‌هایی مانند ایشتر و ایزیس نزد آنها نمی‌رسد.

در متون از خویشکاری الهه‌ها نیز یادی به میان نیامده است و فقط تعداد و نوع قربانی تقدیمی به آنها ذکر شده که معمولاً گاو ماده، بز یا گوسفند است. از آن‌رو که اروبانی یا بگرتو همراه خالدي یاد شده او را همسر وی دانسته‌اند و چون خالدي خدای جنگ و قدرت است احتمالاً همسرش نیز باید ویژگی و جایگاهی مشابه داشته باشد. بابا و توشپونا نیز به عنوان همسران خدایان رعد و خورشید احتمالاً خویشکاری برکت و غروب دارند و این گونه حدس زده شده است. بنابراین استقلالی که در الهه‌های برتر مصری و بین‌النهرینی دیده می‌شود اینجا نیست و این الهه‌ها همچون زنان اورارتویی در سایه همسران خود هستند. اما خویشکاری جنگ و برکت و جایگاه آسمانی این سه الهه اورارتویی در کنار هم می‌تواند با خویشکاری‌های ایشتر قیاس شود. همچنین در تثلیث خدایان خاور نزدیک نیز معمولاً حداقل يك الهه در میان سه خدای برتر دیده می‌شوند. اما، در تثلیث قدرت اورارتویی فقط سه خدای جنگ، رعد و خورشید همواره یاد شده‌اند. پس الهه‌های اورارتویی جایگاه و اهمیت بالایی نزد این قوم نداشتند.

کتاب‌نامه

الف) فارسی

- پیوتروفسکی، بوریس (۱۳۸۳). تمدن اورارتو (بخش اول: پادشاهی وان اورارتو)، ترجمه حمید خطیب شهیدی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- دارا، مریم (۱۳۹۵). «تثلیث قدرت خدایان اورارتویی: خالدي، تیشبا، شیوینی»، مجموعه مقالات پنجمین همایش ملی نقد ادبی با رویکرد مطالعات اسطوره‌شناختی و نقد اسطوره‌ای، ۲۴ و ۲۵ آبان ۱۳۹۵ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی.
- دارا، مریم (۱۳۹۶). کتیبه‌های مینخی اورارتویی از ایران، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- دورانت، ویل (۱۳۸۲). تاریخ تمدن (مشرق زمین، گاهواره تمدن)، ترجمه احمد آرام و عسگر پاشایی و امیرحسین آریان پور، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی.
- ژیان، ف.؛ دلاپورت، ل.؛ لاکونه، گ. (۱۳۸۶). اساطیر آشور و بابل، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: کاروان.

صراف، محمدرحیم (۱۳۸۷). مذهب قوم ایلام (۲۶۰۰-۵۰۰۰ سال پیش)، تهران: سمت.
 عسگری، لیلا (۱۳۸۶). «حضور ایزدبانوی بزرگ در زبان‌ها و گویش‌های ایرانی»، گویش‌شناسی (ویژه‌نامه‌نامه فرهنگستان)، دوره چهارم، ش اول و دوم، تهران، فرهنگستان زبان و ادب پارسی: ۱۲۳-۱۵۱.
 گری، جان (۱۳۷۸). شناخت اساطیر خاور نزدیک (بین‌النهرین)، ترجمه باجلان فرخی، تهران: اساطیر.
 لیک، گوندولین (۱۳۸۹). فرهنگ اساطیر شرق باستان، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: طهوری.
 وارنر، رکس (۱۳۸۶). دانشنامه اساطیر جهان، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: اسطوره.
 هیتس، والتر (۱۳۸۷). شهریار ایلام، ترجمه پرویز رجبی، تهران: ماهی.

ب) نافراری

- André-Salvini, B.; Salvini, M. (1999). "A new trilingual vocabulary from Ras Shamra and the relationship between Hurrian and Urartian", *Nuzi at seventy-five* (Studies on the civilization and culture of Nuzi and the Hurrians 10), D. Owen and G. Wilhelm (eds.), Bethesda: CDL Press, pp. 267-275.
- Belli, O. (2003-2004). "Inscribed Rock Niche Doors and the Urartian Deities", *Urartu: War and Aesthetics*, Yapi Kredi Cultural Activities, Arts and Publishing in cooperation, pp. 103-117.
- Bienkowski, P.; Millard, A. (2000). *Dictionary of the ancient Near East*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Black, Jermy; Green, A. (1992). *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, London, British Museum Press.
- Bryce, T., *The Routledge handbook of the peoples and places of ancient western Asia: from the early Bronze Age to the fall of the Persian empire*, New York, U. S. A., Routledge, 2009.
- de Bruijn, J. T.; During Caspers, E. C. L.; Eggermont, P. H. C.; Floor, W. M.; Kremer, K. B.; Nijland, C. (1982). "Research in the region between the Zagros mountains and Urmia Lake", *Persica* 10, pp. 1-35.
- Çavuşoğlu, R.; Gökce, B.; Işık, K. (2010). "Urartu krallığında harem", *Colloquium Anatoilicum/ Anadolu Sohbetleri* 9: pp. 153-168.
- Çavuşoğlu, R.; Işık, K.; Gökce, B. (2014). "Women and their status in Urartu: a critical review", *ANES* 51, pp. 235-261.
- Çevik, Ö. (2012). "Urartu'da kadınlar", *Ismail Fazlıoğlu ani kitabı* (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012/3 Yayınları), I. Şahin (ed.), Ankara: Bizim Büro Basimevi, pp. 67-75.
- Çilingiroğlu, A., "Silah, Tohum ve Ateş", *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan*, T. Korkut (ed.), İstanbul, 2004, pp. 257-267.
- _____ (2011). "Urartian Religion", *Urartu: Transformation in the East*, K. Köroğlu and E. Konyar (eds.), pp. 188-201.
- Çilingiroğlu, A.; Salvini, M. (2012). "New contributions to Urartian archaeology from the fortress of Ayanis", *Anatolian Iron Ages 7, The proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium held at Edirne, 19-24 April 2010*, A. Çilingiroğlu and A. Sagona (eds.), Leuven: Peeters, pp. 99-113.

- Darga, A. M. (2011). *Anadolu'da kadın, On bin yıldır eş, anne, tüccar, kraliçe*, Yapi Credi: Istanbul.
- Eph'al, E. (1999). "The Bukan Aramaic Inscription historical considerations", *Israel Exploration Journal*, 39, pp. 116-121.
- Fales, F. M. (2003). "Evidence for West-East contacts in the 8th BC: The Bukan Stele", *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*, G. B. Lanfranchi and M. Roaf and R. Rollinger (eds.), Padova, pp. 131-148.
- Frankel, D. (1979). *The ancient kingdom of Urartu*.
- Grekyan, Y. (2006). "The Will of Menua and The Gods of Urartu", *Aramazd*, vol.I, Yerevan, Association for Near Eastern and Caucasian Studies, pp.150-195.
- (2008). "Kinn Urartuom. Urartui taguhineri", *Shnorh I Verust: Aaraspep, Teses, Patmutium (A gift from above: a myth, ritual, history*, Yerevan: Gitutiun, pp. 292-309.
- Hoffman, J. K. (1978). *Sociopolitical implications of the architecture of northern Urartu and Urartian sources*, Boston: Massachusetts Institute of Technology.
- Harutyunyan, N., (2009). "New remarks on the Urartian lexicon", *Aramazd*, vol. IV, pp. 86-92.
- Kellner, H.-J. (1991a). "Gürtelbleche aus Urartu", *Prähistorische Bronzefunde XII/3*, MuniH.
- (1991b). "Medallions and pectorals", *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E*, R. Merhav (ed.), Jerusalem: Israel Museum, pp. 164-170.
- (1991c). "Votive plaques", *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E*, R. Merhav (ed.), Jerusalem: Israel Museum, pp. 286-299.
- Leick, Gwendolyn (2003). *The Babylonians*, Routledge, London-NewYork.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient records of Assyria and Babylonia*, vol. 2, Chicago, The University of Chicago Press.
- Merhav, R. (1991a). "Everyday and ceremonial utensils", *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E*, R. Merhav (ed.), Jerusalem: Israel Museum, pp. 199-243.
- (1991b). "Secular and cultic furniture", *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E*, R. Merhav (ed.), Jerusalem: Israel Museum, pp. 245-271.
- (1991c). "Some observations pectorals and medallions", *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E*, R. Merhav (ed.), Jerusalem: Israel Museum, pp. 171-176.
- (1991d). "Architectural elements: functional and symbolic", *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E*, R. Merhav (ed.), Jerusalem: Israel Museum, pp. 301-307.
- Melville, S. C. (2005). "Royal women and thw exercise of power in the Ancient Near East", *A companion to the ancient Near East*, D. Snell (ed.), Blackwell, pp. 219-228.
- Sagona, A.; Zimansky, P. (2009). *Ancient Turkey*, London-New York, Routledge World Archaeology.
- Salvini, M. (2001). "The inscriptions of Ayanis (Rusiahinili Eiduru=Kai) Cuneiform and hieroglyphic", *Ayanis I*, A. Çilingiroğlu and M. Salvini (eds.), Roma: Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici, pp. 251-270.

_____ (2008). *Corpus dei testi Urartei*, vol. I, Roma: CNR (Istituto Di Studi Sulle Civiltà Dell'Egeo E Del Vicino Oriente).

_____ (2012). *Corpus dei testi Urartei*, vol. IV. I, Roma: CNR (Istituto Di Studi Sulle Civiltà Dell'Egeo E Del Vicino Oriente).

Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*. Mains am Rhein: Philipp von Zabern.

Ter-Martirosov, F. I. (2009). "Stamps and images on the ceramics of the Urartian period from Erebuni", *Aramazd*, vol. IV, Issue 2, Yerevan, Association for Near Eastern and Caucasian Studies, pp. 127-145.

Vallat, F. (1998). "Elam. VI. Elamite religion", *Enclr* 8: 335-342.

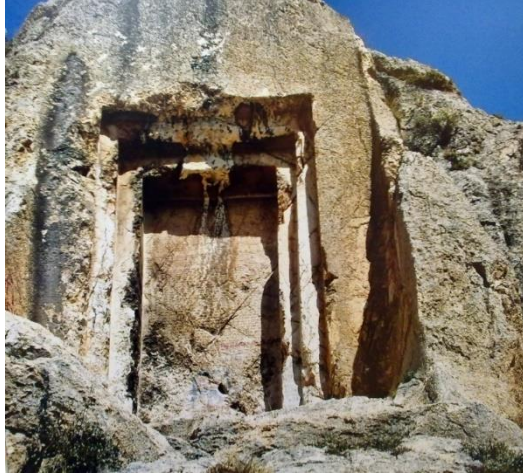
Zahlhaas, G. (1991). "Personal adornments: clothing accessories and jewellery; Fibulae", *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E*, R. Merhav (ed.), Jerusalem: Israel Museum, pp. 184-188.

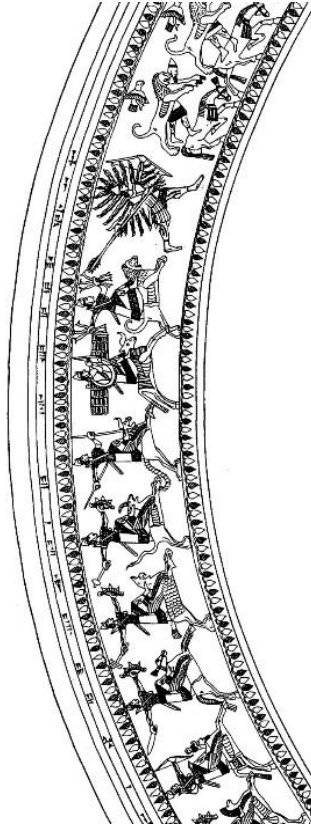
تصویر ۳ (پیوتروفسکی، بوریس)

تصویر ۲ (موزه ابروان)

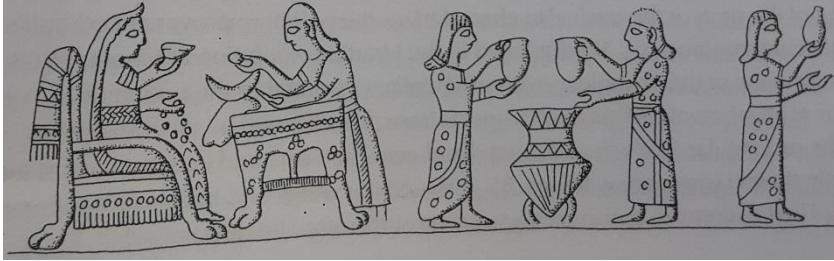
تصویر ۱ (موزه ابروان)

تصویر ۴

تصویر ۵ (Çilingiroğlu, A., p. 269)

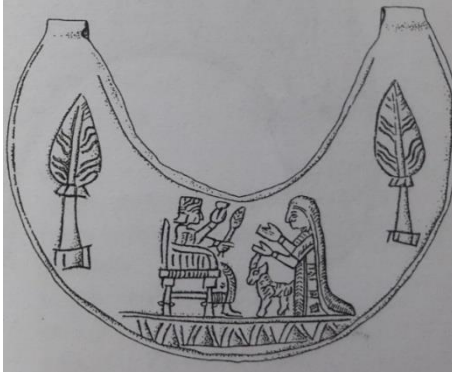

تصویر ۶ ب (Merhav, R, 1991a, fig 6.3)

تصویر ۶ الف (Kellner, H. -J., 1991b, no.1)

تصویر ۷ الف. پیکرک مفرغی (Zahlhaas, G., 1991, fig. 21)

تصویر ۸ (Kellner, H. -J., 1991b, fig. 2)

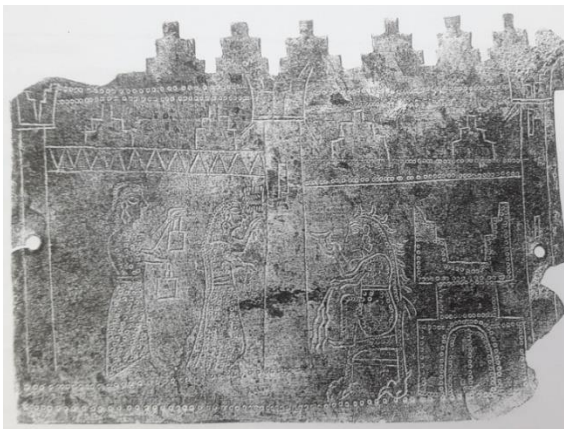
تصویر ۷ ب (Kellner, H. -J., 1991b, no. 2)

تصویر ۱۰ (Ibid, fig. 2)

تصویر ۹ (Kellner, H. -J., 1991c, p. 291, fig. 1)

تصویر ۱۲ (Merhav, R, 1991d, fig. 1)

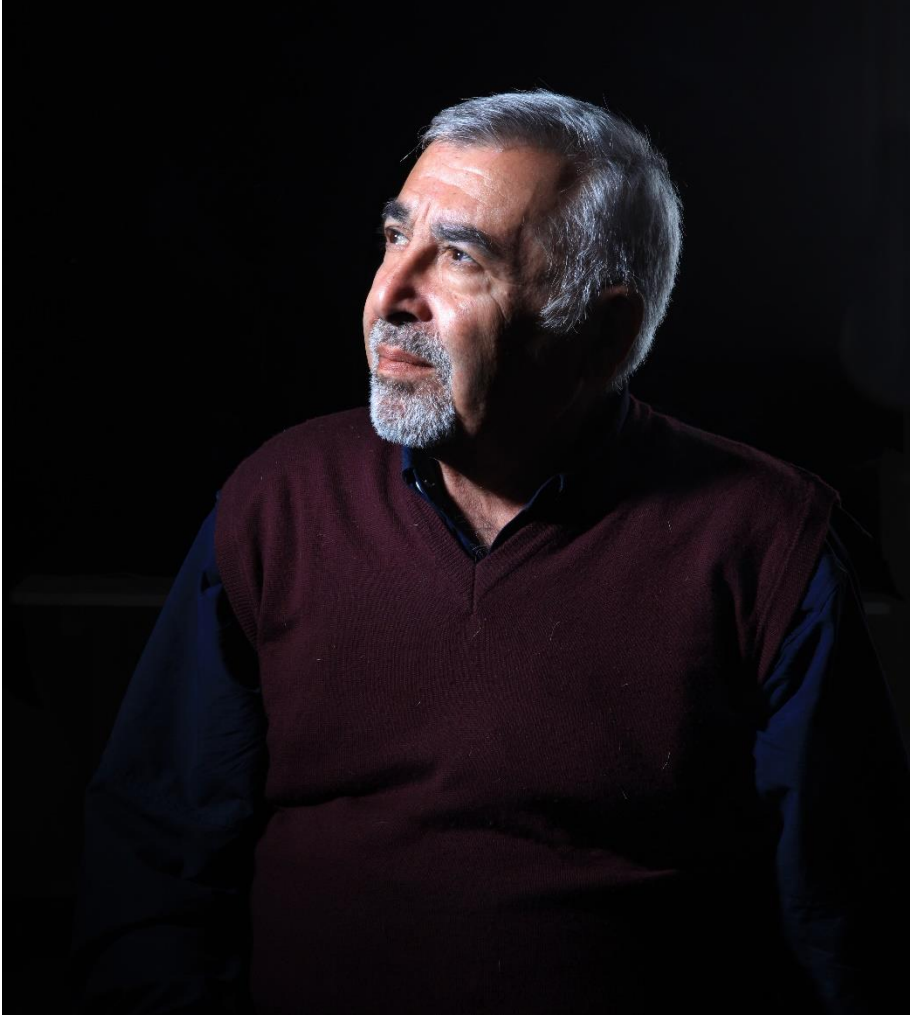

تصویر ۱۱ (Merhav, R, 1991b, fig. 1.4)

Investigation of Newly Discovered Architectural Monuments on the Slopes of Zivieh Tepe, Kurdistan. Is the Zivia Brick Building a Larger Complex? Sirwan Mohammadi Ghasriyan, Ali Hozhabri	249
Urartian Goddesses in Urartian Culture Maryam Dara	263
Fire Temple of Kalega Ali Nourallahi	283
Opinion of Some Archaeologists and Researchers about Burial in the Manner of offering Against Vultures Mehdi Rahbar	341
Notes on Eastern Iran During Post-Achaemenid, Parthian and Sasanian Period: A Preliminary Reappraisal of The Ismeo Excavations at Qal'A-Ye Tepe And Qal'A-Ye Sam In Sistan Giulio Maresca, Persian Translation: Azadeh Azadinezhad	373
Revising Geography and Political History of the Alawites Zaydi Tabaristan Referring to the Sources of Numismatic Majid Hajitabar	383
The Newly Discovered Jamalabad Caravanserai in Urmia and the Review of the Silk Road Route in West Azerbaijan Behrouz Khanmohammadi, Ali Sadraei	407
Report of the Third Season of the Archaeological Excavation of the Kahanak Site of Sarbisheh City Mohammad Farjami, Aliasqar Mahmoodi Nasab	425
Analysis of the New Inscription of Kermani Mosque (Sheikh Ahmad Jam Tomb Collection) Faramarz Saber Moghaddam	445

Contents

Rayat e Mansur Shahin Aryamanesh	9
Ancient Monuments of Gates of Asia (Preliminary Report of the Archaeological Survey of Qasr Shirin city) Ali Hozhabri	43
A Review of Settling Down of Sar Gachineh Plain Nomads Maryam Fattahi Pour, Meysam Gordi	63
The Effective Factors in the Formation and Collapse of Civilizations in Sistan Reza Mehr Afarin	83
Shahr-e Sukhteh and Its Role in the Formation of Bactria–Margiana Culture Farshid Iravani Ghadim, Hamed Tahmasebi Zaveh	101
A Study the Changes of Customs in the Shahr-e Sukhteh Based on the Funeral Tradition Zahra Rajabioun	113
Gender Segregation of Workers in the Proto Elamite Period in the Late Fourth Millennium BC in Iran Rohhollah Yousefi Zoshk, Morteza Hessari, Saeid Baghizadeh, Donya Etemadifar	129
An overview of the Cows figurines of the Shahr-e Sukhteh Saeid Parsaeyan	147
Simorum, Lolobum, and Gutium; A New Clue to the Presence of Mesopotamian Ruler around Mount Bemo, Azgeleh-Kermanshah Sajjad Alibeygi, Shahram Aliyayari, John McGinnis and Nasser Aminikhah	161
A Study on the Complete Figures of the Neo-Assyrian Era Iraj Rezaei	181
Dating and Chronology of Petroglyphs in Saravan (South Eastern Iran): Based on Archaeological Evidences Hossein Moradi, Mojtaba Soltani, Hossein Sarhaddi Dadian	213
Tomb of Lor Balajuq, Urmia Behrouz Khanmohammadi, Ali Sadraei	235

**Richt, &
Tissphernes Archaeological Research Group
978-622-5684-12-6
Published in Iran (Persia)**

RAYAT-e MANSUR

Distinguished Scholars of Cultural Heritage of Iran (Vol 6)

Special Edition
in Honor of
Dr. Seyed Mansur Seyed Sajjadi

Edited by:
Dr. Shahin Aryamanesh

2022

RAYAT-E MANSUR

DISTINGUISHED SCHOLARS OF
CULTURAL HERITAGE
OF IRAN (VOL 6)

SPECIAL EDITION
IN HONOR OF
DR. SEYED MANSUR SEYED SAJJADI

EDITED BY:
SHAHIN ARYAMANESH